

mtatkki

Hungarian Academy of Sciences
Centre for Social Sciences
Institute for Minority Studies

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az
[Europeana felhasználói szabályzatát](#).

SZUHAY PÉTER

A holokausztól a pharrajimosig

Egy szemünk előtt kialakuló rítus mint a romák történelmének metaforája

"- Mamikám - fordult Mozolka Vrana mámiájához -, láttam a tévében, hogy a romák gyűlést rendeztek a Phárrájimosz emlékezetére. Sokan voltak, még gyertyák is égtek, és szomorú dalokat énekeltek. Mi volt ez a Phárrájimosz? Az ugye elpusztulást, feldarabolást jelent? Mi történt akkor a romákkal?" Talán elsőik között idézhetek Bársony János és Daróczi Ágnes Vrana mámi mesél című, frissen megjelent népismereti olvasókönyvéből, s teszem ezt azért, mert a szerzők mintegy esszenciáját adják annak, amit a szomorú évforduló (a romák a nyilas hatalomátvételt követő deportálása kezdetének) közeledtével mindannyiunknak kötelességünk végiggondolnunk. De mit válaszol Vrana mámi?

"- Bizony kis unokám, jól mondd, a Phárrájimosz feldarabolást, pusztulást is jelent. Ez nagyon szomorú történet. De neked tudnod kell, a családunkhoz tartozol, ezért hát elmesélem." (És itt elkezdődik Vrana mámi "meséje", melynek utolsó szakaszát idézem.)

"Sok tízezer romának volt ez a sorsa akkoriban Magyarországon. Voltak olyanok, akikkel előbb megásatták a saját sírjukat a falujuk szélén, aztán a csendőrök belelőtték a cigánytelep apraját-nagyját. Nem kíméltek senkit, se öreget, se fiatal, de még a csecsszopó gyereket se. Voltak, akiket lapátos, munkaszolgálatos katonaként hurcoltak a frontra árkot ásni, aknát szedni. Sokan kényszermunkatáborokba kerültek itthon és Németországban. Több ezer roma halt meg a nácik és magyar szolgáik miatt.

Ezért láthatod a szomorú gyűlést, az égő gyertyákat a tévében, a Phárrájimosz-megemlékezéseken, Mozolkám. Számon tartjuk, és megemlékezünk a halottainkról. És azért, hogy ilyen többé soha ne fordulhasson elő, se a romákkal, se más népekkel."

*

Az első roma holokauszt-émlékműveket 1991-ben Nagykanizsán és 1993-ban Nyíregyházán emelték. Lényegében ettől kezdve tartanak a romák Magyarországon dokumentálhatóan holokauszt-megemlékezéseket. A romák irodalmi alkotásaiban az 1980-as évekkel kezdődik a cigányságot érintő, egyre fokozódó atrocitások tudatosítása, a képzőművészek körében pedig többekre kiterjedően csak a kilencvenes évek végén fogalmazódik meg a monumentális képzőművészeti objektum megteremtésének szándéka. De miért is van ez így? A romák népi kultúrájáról viszonylag későn alakul ki mind a történészek, mind a köztudat (újságírók) közötti diskurzus. Ez a roma értelmiségiek körében még ennél is később bontakozik ki. Nem tudjuk, hogy ez időben a népi kultúrában, a mindennapi beszédben, az emlékezetben hogyan élt a romák holokausztja, az emlékezés és a múlt történéseinek elbeszélése, hogyan ritualizálódott a megemlékezés, vagyis mi zajlott csendben, lent a mélyben. A mottóként is értelmezhető irodalmi szövegrész mindenestre egy mostanra kialakult szokást formalizál, melynek "megkonstruálásában" igencsak tevékenyen vett részt a szerző- és házaspár.

Azt érezhetjük, hogy az 1970-es évektől kezdődik a múlt "felfedezése", majd nyilvános feltárása: előbb interjúk, kisebb újságcikkek jelennek meg, majd a szépirodalomban is erőteljesen tematizálódik a holokauszt megjelenítése. Egészen pontosan a Kemény István

vezette 1971-es első reprezentatív, a cigányok életkörülményeit kutató szociológiai vizsgálat életútinterjúi hozták felszínre a holokauszt emlékezetét. Ez nevezhető a "narratíva (pontosabban a narratívák) feltalálásának", felfedezésének. Ezt követte a "narratíva (a narratívák) nyilvánosságra hozatala", precízebben fogalmazva: ez még jó ideig a második nyilvánosságot jelenthette csak. Eltelik jó egy évtized, amíg az első nyilvánosságban is szó kerül arról, ami egyes roma közösségekkel történt. Nagyjából ezzel egyidős a "cigány irodalomban" is a téma megjelenése. "Kezdetben vala" néhány folklór gyűjtésű ballada vagy visszaemlékezés közreadása, mint például Erdős Kamill 1959-es Hitler balladája, majd Szegő László 1977-es Csikóink kényesek cigány népköltészeti antológiájának néhány darabja, vagy Dobos Ilona 1981-ben megjelent öreg muzsikus cigány elbeszélése. A már említett Kemény-kutatás résztvevői közül először Csalog Zsolt Kilenc cigány 1977-es kötetében jelenik meg az első szerkesztett interjú, majd Szegő László 1983-ban, a Mozgó Világban publikálja az egyik 1971-es interjúját Győrben egyiket se lőtték agyon - elmondta Oláh Katalin címen. Ember Mária 1984. október 21-i Magyar Nemzet-béli évfordulás cikkéhez (Ide is gyűtt az ablakra a csendőr) Kemény István nyújtja a "nyersanyagot". Egyébként az első emléktáblát a Vas megyei Torony község ondódi részén, az egykori önálló falurészen emelték a deportálás negyvenéves évfordulóján.

Következő szakasznak a "narratívák birtokbavételét" tarthatjuk, melynek során hangsúlyozottan roma identitású értelmiségiek szólalnak meg. A művészi feldolgozások közül talán Lojkó Lakatos József 1981-es vizsgafilmje, az Elfelejtett holtak volt az első alkotás. Néhány évvel később jelentek meg Kovács József Hontalan és Lakatos Menyhért a történelmi esszé és a szépirodalom műfaji határai között mozgó írásai. Péli Tamás 1983-ban, a tiszadobi gyermekváros Andrassy-kastélyának könyvtártermébe festett, a Születés című pannója egyik jelenetében a holokausztot örökíti meg. Nem érdektelen szempont, hogy a fentiekben említett roma értelmiségiek egy művészi társaságnak voltak tagjai, szinte mindannyian ott ültek Choli Daróczi József újjalotai cigány-klubjában (és Schiffer Pál Cséplő Gyuri című filmjében), s - ahogy ezt egy 2001-es interjúban Lakatos Menyhért mondta - "mi voltunk a roma értelmiség". Az mindenestre megállapítható, hogy az 1980-as évek első felében már az első nyilvánosságban is megjelenik a romák üldöztetésének és szenvedésének története, még ha ez a nyilvánosság egy erősen kontrollált és a Hazafias Népfront politikájához hű képződmény is volt. (Ne feledjük, a 80-as évek közepén a népfront által létrehozott Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetségét éppen ez az új roma értelmiség legitimálta.) Feltűnhet mindezek mellett, hogy a nácizmus alatti szenvedések múlt idejűek, említésüknek nincs még az akkori jelenkorral való egybecsengésük, áthallásuk.

Valamivel később, s jobbra egy akkor jelentkező, kezdetben független generáció tagjaiban fogalmazódik meg az az igény, hogy az emberek szervezett és hivatalos, vagyis rituális formában is emlékezzenek meg a holokausztról, tehát váljon ünneppé a megemlékezés. Ebben a folyamatban meg kell különböztetni a mindenkor hatalmon lévők (vagyis a politika aktuális) törekvéseit, a kedvezményezettek és pozícióban lévők cselekvéseit a civil társadalmi és szervezeti (politikai) szereplők törekvéseitől. Ennek sémája viszonylag könnyen leírható: kezdetben (még a 80-as években) az akkori politikai elithez közel álló, de annak részét nem képező értelmiség bátorlalan próbálkozásokat tesz, részleges sikereket is elérve. A 90-es évek elejétől a civil, polgárjogi értékeket valló, sőt abban cselekvően tevékenykedő értelmiségiek megemlékezni, majd ünnepelni kezdenek, s rendezvényeik ritualizálódnak, létrejön a virrasztás kulturális intézménye. Kezdetben nem, később azonban

egyre intenzívebben bekapcsolódik ebbe a politika, sőt, az is leírható, hogy mikor működik a megemlékezés politikai és polgárjogi ellenállásként, s mikor sajátítja ki azt a hatalom, vagyis ezzel is legitimálva törekvéseit, a magáról alkotott pozitív kép megerősítésére használva az ünnepet, végezetül pedig már maga a politikai hatalom celebrál önálló ünnepet, nagyjából az utóbbi években. Ennek a politikai és civil törekvésnek komoly diskurzusa alakul ki: miről is szól a megemlékezés, kinek és kihez is szól a megemlékezés, aktualizálódik-e a történelmi tények felidézése, létrejön-e ellentét ünneplői és hatalmi értékrend között, valójában újraélt történelem vagy csak formalizált, tartalom nélküli reprezentáció zajlik, hol a szimbolikus és hol a reprezentáló viselkedés határa?

*

Egy ünnep, egy rítus számtalan elemből, mozzanatból áll, s hosszabb idő alatt konstruálódik meg, s ennek során akár "harc is folyhat" egyes szegmensek tulajdonlásáért, vagy akár csak birtoklásáért. Egyik legfontosabb dolog maga a név, az elnevezés; minek is nevezzük azt, amiről megemlékezünk. Esetünkben a II. világháborút követő évtizedekben a körülírás volt az általános gyakorlat: a történéseket neveztek népiirtásnak, deportálásnak, de helyettesíthette ezt az érintettek megnevezése (ilyenformán körülírása), mint például a nácizmus áldozatai, vagy a hely megnevezése, mint például koncentrációs tábor. Amikor a holocaust szó használata az 1973-as amerikai dokumentumfilm-sorozat hatására kézenfekvő lett, s amikor már az előző kategóriák említése pusztán az akkori rendszer antifasiszta öndicséretét idézte fel a hallgatóságban, s amikor ez már inkább kellemetlen volt a túlélők vagy az áldozatok hozzátartozói körében, akkor született meg az eseményeket és az érintetteket egyszerre jelentő és magába foglaló kategória: a valódi név, az elnevezés. A holocaust szó kezdetben a zsidóságra vonatkozott, mindenféle jelző nélkül, s amikor a 80-as, 90-es évek fordulóján a cigányokra is vonatkoztatták, mindig hozzátettek egy megkülönböztető jelzőt, előbb így volt cigány holocaust (így külön) vagy cigányholocaust (így konzekvensen egybeírva), majd lett roma holocaust, megint hol külön, hol egybeírva. A holokaust szó romákra vonatkoztatása és használata kezdetben az emancipálódást jelentette: a közös szenvedés tényének meg- és felismerését, sőt elfogadását; valahol az egyenrangúságot szimbolizálta tehát. A jelzős szerkezet állandósulása egy idő után azt a képzetet keltette, mintha etnicizálható lenne a szenvedés és a népiirtás. Ebben a küzdelemben vált kézenfekvővé egy olyan szó feltalálása, mely nem etnicizálja, de mégis megkülönbözteti a két népet egyformán ért sérelmeket a korlátozástól a kiirtásig. Egy olyan cigány szót kellett találni, mely leginkább a holokaust szó jelentését adja vissza, s azzal, hogy erre romani kifejezést találtak, gyakorlatilag egyetlen más nyelvvel sem vált összetéveszthetővé a romák sérelmének, jogfosztásának és megsemmisítésének története. Ez a szó egy ideig a Porrajmos volt. Jelenlegi ismereteink szerint először a Phralipe hasábjain, Ian Hancock cikkének magyar fordításában jelent meg 1996-ban. (Már két évvel korábban ugyancsak e folyóirat lapjain Henry Huttenbach a "romani Phorazmos" kifejezés bevezetésével próbálkozott.) Hazai szerzők közül először Seres László 1997-ben használja a hancocki kifejezést a Roma Polgárjogi Alapítvány által szervezett parlament előtti virrasztásról készített tudósításában. A Roma Sajtóközpont 2000-ben megjelent háromnyelvű könyvének címe Porrajmos, s ez a címe Varga Ágota dokumentumfilmjének is. S a vita akkor kezdődött, amikor már köznyelvivé vált a kifejezés. Azzal, hogy három romani anyanyelvű, nyelvtanári identitással rendelkező értelmiségi megkérdőjelezte a szó addig gondolt jelentését (nemi kitérésnek mondván a használt fonémát), szimbolikus harc is

indult a szenvedéstörténet birtoklásáért. A konszenzus 2004 tavaszán, a Páva utcai holokauszt-emlékközpont megnyitása előtti hetekben köttetett, amikor is a Pharrajimos kifejezés használatát javasolta, és ilyenformán "engedélyezte" az egyik korábbi bíráló, Choli Daróczi József.

Magyarországon a holokausztról megemlékezők körében egy dologban feltétlen konszenzus jött létre (vagy talán létre sem kellett jönnie, hisz nem volt erről megelőzően vita sem), ez pedig a megemlékezés időpontja volt. 1944. augusztus másodikáról harmadikára virradóan az auschwitzi tábor több ezer cigány lakóját semmisítették meg. (A tábornak nem volt magyarországi cigány áldozata, hiszen csak a nyilas hatalomátvétel után - október 15-ét követően - kezdődött a deportálás.) Ebben az időpontválasztásban egy fontos gesztust kell észrevennünk: a szolidaritás és együvé tartozás kinyilvánításának gesztusát, vagyis azt, hogy a különböző országokban élő nyelvi és etnikai csoportokon felülemelkedve a "minden cigány testvérem" elv érvényesült.

Ha csak a legutóbbi augusztus 2-i megemlékezéseket nézzük, három "ünnepléstípust" ismerhetünk fel. Az Országos Cigány Önkormányzat délután (vagyis napsütötte világosan) tartotta saját székházában a megemlékezést, mely leginkább a protokolláris és reprezentációs politikai funkciókat elégítette ki. Volt vezető politikusi és cigány vezetői szónoklat, koszorúzás, rövid ünnepi művészeti műsor (1). Ez időben Nagykanizsán szintén megemlékezni gyűltek össze. A délutáni programban szerepelt sportvetélkedő és Bangó Margit-nótaest. A nagykanizsai megemlékezések egyik politikusi főszervezőjét egy másik oldalra került (kevésbé ismert, de ugyancsak) politikus erősen támadta: holokauszt- és emlékgyalázást kiáltva. A nagykanizsai megemlékezések lassan másfél évtizedre nyúlnak vissza, s rendszeressé vált ez idő alatt a politikusok megjelenése, elhangzott egy-egy beszéd a mindenkori kormányzat képviselőjétől, de a megemlékezés nem igazán vált közösség- és emlékezetformálónak (2). Ezt próbálta oldani talán a mostani kísérlet.

A harmadik helyszínen, a Duna-parti Nehru parkban a Roma Polgárjogi Alapítvány rendezte immár szintén hagyományossá vált megemlékezését. Horváth Aladár, az alapítvány elnöke mellett Daróczi Ágnes elgondolásai jelölik ki immár évek óta a megemlékezés formáját, s természetesen tartalmát. Minden más megemlékezéssel szemben ez a forma (és tartalom) válik más roma közösségek számára is irányadóvá, vagyis létrejön a holokauszt megemlékezésének egy etnikus, etnicizált változata. Ennek legfontosabb elemét a családi, rokonsági és kisközösségi szokástrendből, a temetést megelőző rítusból veszik. Központi gondolata a virrasztás. (Nem feledhetjük persze a szokások sajátos egymásra rétegződését sem, így a virrasztásban fel kell ismerjünk a húsvéti virrasztás keresztény tradícióját.) A virrasztás a sötét eljövételével kezdődik, s elméletileg pirkadatig, a világosság győzedelmeskedéséig tart. A virrasztás egyszerre egymás védelme s a gonosz távol tartása. Ezt lehet gyertyákkal, mécsesekkel mint a sötétséget távol tartó "fényfegyverekkel" segíteni, de leginkább beszélgetéssel, énekkel, szomorú és keserves énekkel, s kevésbé ünnepi vagy politikai beszéddel sikerül megerősíteni. (Az ünnepi beszédek és politikai szónoklatok fokozatosan koptak ki a polgárjogi alapítvány rendezvényeiből. Kezdetben a Parlament előtti megemlékezések fontos eseménye volt a politikusok részvétele: mintha ők hitelesítették volna a szenvedések valóságát, s bocsánatkérésük csökkentette volna a fájdalmakat.) Mint a virrasztások általában, mára ezek a megemlékezések is szabadok és fesztelenek lettek. A résztvevők a földre, fűbe települnek, bort vagy pálinkát kortyolgatnak. Az első kortyot a halottnak, jelen esetben halottak tízezreinek lötytyintik a földre. Ezt a szimbolikus gesztust

igazolandó, időnként az elpusztított romák névsorából olvasnak a résztvevők ötven-száz nevet, mint teszik ezt régóta a zsidó megemlékezéseken. Minden felolvasott név egy-egy vád, egy-egy egyedi bűncselekmény néven nevezése, s az egyediségek összessége teremt meg a kollektív szenvedés tudatát (3).

A virrasztás másfelől magában foglalja a temetés rítusát is. A fölbe szúrt kereszt, a koszorúk és virágok, az esetenként megjelenő lelkészek imádságai mintegy az áldozatok közös sírhelyét is kijelölik. Az időben egybefolyó virrasztás és temetés azáltal, hogy évente ismétlődik, újra és újra átélhetővé teszi a szenvedéstörténetet; immár nem "személyes" és nem "saját" halottunkat siratjuk, gyászoljuk, hanem általában a cigányokat/romákat. Azzal a gesztussal, hogy nemcsak ott és nemcsak azok emlékeznek, akiknek településükön voltak áldozatok, hanem egyre inkább mind több helyen és minél többen virrasztanak, gyertyát gyújtanak, majd pedig emlékművet emelnek, azt jelenti, hogy a romák (az áldozatok számától függetlenül) egyetemesen közösséget vállalnak minden roma áldozattal, s azt tételezik, hogy saját közösségük korábbi tagjai is potenciális áldozatai voltak (lehettek volna) a romákat ért népiirtásnak. A helyek tehát átlényegülnek: ahol véletlenül "semmi" sem történt, ott is történhetett volna tragédia; s átlényegül az idő is. Nemcsak a virrasztás és a temetés folyik egybe, hanem a múlt és a jelen is. A múltban történt népiirtás jelen idejűvé válik, s a mai társadalmi viszonyok metaforájává lesz. A fasizmus és a nyilas uralom alatti szenvedéstörténet: a jogfosztás, a szabadságtól és az élettől való megfosztás kiegészül és kiterjed a munkától, iskolától és az emberi életkörülményektől való megfosztással, a társadalmi egyenlőtlenségek fokozódásával, és általában a romákat ért köznapi és intézményi diszkriminációval, mint lassú, ám szisztematikus népiirtással.

*

Az írást azzal a gondolattal kezdtem, hogy noha a magyarországi cigányok/romák dokumentálhatóan 1991 óta rendeznek holokauszt-megemlékezéseket, a magukat cigányként/romaként definiáló képzőművészek igazán csak az ezredfordulón kezdenek a "témával" foglalkozni. Az oláh cigány identitású Kun Pálról és Varga Lászlóról, a beás identitású Ferkovics Józsefről és Kosztics Lászlóról, valamint a muzsikus vagy magyar cigány identitású Szentandrassy Istvánról és Milák Brigittáról tudjuk, hogy terveket készítettek a holokauszt megörökítésére. A Romano Kher 2004-ben szokásos éves táboroztatása során a művészeket a holokauszt témájának feldolgozását kérte. Azoknak az alkotóknak a művészetében, akik intenzíven foglalkoztak a cigányok történetével, megteremtődött a párhuzama az egykor volt, ám időközben elveszett cigány egységnek, az ősiségnek. A minden cigányt/romát egyaránt ért sérelem, a deportálás és a népiirtás újból egységet teremtett a széthulló, egykor egységes nép leszármazottai között. A közös üldözés jelentette immár az ősiség törvényét, az együvé tartozás tudata pedig az egymás iránti tiszteletet és szolidaritást. A romák tragédiája tehát a romák újbóli egységét teremtette meg, ez az egység pedig az üldözöttek összetartozása. Erről beszél unokájának Vrana mámi is.